

Tomáš Nigrin

IZOLOVANÝ OSTROV

Západní Berlín a jeho proměny
po stavbě Berlínské zdi

edice **bod**

Tomáš Nigrin

IZOLOVANÝ OSTROV

**Západní Berlín a jeho proměny
po stavbě Berlínské zdi**

DOKOŘÁN

Tomáš Nigrin

IZOLOVANÝ OSTROV

Západní Berlín a jeho proměny po stavbě Berlínské zdi

© Tomáš Nigrin, 2013

Tato monografie vznikla v rámci systému podpory fakultních monografií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze.

Recenzovali: prof. Dr. Dieter Segert, DrSc., PhDr. Tomáš Vilímek, Ph.D.

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této publikace nesmí být rozmnožována a rozšiřována jakýmkoli způsobem bez předchozího písemného svolení nakladatele.

Druhé vydání (první elektronické).

Odpovědná redaktorka Klára Soukupová.

Redakce Juan Zamora.

Grafická úprava, obálka, konverze do elektronické verze a sazba (pdf) Tomáš Zeman.

Vydalo v roce 2013 nakladatelství Dokořán, s. r. o., Holečkova 9, Praha 5,

dokoran@dokoran.cz, <http://www.dokoran.cz> jako svou 646. publikaci

(124. elektronická).

ISBN 978-80-7363-589-3

Obsah

Předmluva	7
1. Úvod	8
2. Berlínská otázka 1945–1971 – od horké krize ke stabilizaci	14
2.1 Spojenci a berlínská otázka	15
2.2 Postavení Západního Berlína a jeho vztah se Spolkovou republikou Německo	44
2.3 Západoberlínská komunální politika – rozpad, krize, stabilizace	63
3. Západní Berlín a jeho společnost po stavbě Berlínské zdi	82
3.1 Od volného průchodu k neprostupné zdi – Západní Berlín se mění v ostrov	82
3.2 Berlínská hranice a její překonávání	103
3.3 Západoberlínské hospodářství – krizí k rozkvětu	114
3.4 Železniční doprava v Berlíně	121
3.5 Berlínská zeď v mediální komunikaci starosty Willyho Brandta	127
3.6 Z periferie do centra Spolkové republiky	140
4. Závěr	153
English summary	159
Příloha 1: Rozhovor s Haroldem Hurwitzem	161
Příloha 2: Titulní strany západoberlínských a západoněmeckých periodik věnující se návštěvě amerického viceprezidenta Johnsona bezprostředně po stavbě Berlínské zdi	173

Poznámky	183
Seznam zkratek	204
Jmenný rejstřík	205
Seznam pramenů a literatury	208

Předmluva

Tématu Západního Berlína a stavby Berlínské zdi se systematicky věnuji již více než sedm let. Zkoumal jsem tento zajímavý a napínavý fenomén především pro účely své doktorské práce a řady souvisejících studií. Kniha, již právě čtete, je jejím dopracovaným zněním. Hlavním cílem této publikace je zmapování situace a proměn Západního Berlína po stavbě Berlínské zdi s důrazem na vývoj ve městě a v jeho společnosti, která se nachází neprávem stranou zájmu historiků. V literatuře bývá toto období skryto v kontextu pozdějšího vývoje. Vzhledem k poválečnému statutu jsou prameny k problematice Západního Berlína rozesety doslova po celém světě. Při svých archívních výzkumech jsem kromě Berlína, Lipska, Düsseldorfu a Bonnu navštívil také Vídeň, Londýn, Washington DC a Boston.

Za možnost věnovat se výzkumu a studiu tématu vděčím především Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze a jmenovitě jeho řediteli doc. PhDr. Jiřímu Vykoukalovi, CSc., který navíc vždy ochotně četl a konzultoval mé texty. Institut se stal mým zázemím, kde jsem mohl v klidu a s plnou podporou pracovat. Tato kniha by také nevznikla bez mého školitele, prof. PhDr. Jiřího Peška, CSc., jeho pomoci, podpory a konzultací. Za pozorné a velmi kritické čtení pracovních verzí tohoto rukopisu děkuji také prof. PhDr. Jaroslavu Kučerovi, CSc., a PhDr. Otovi Konrádovi, Ph.D. Podpora Grantové agentury Univerzity Karlovy v Praze mi umožnila uskutečnit velkou část výzkumných cest.

Pracovní nasazení po celou dobu velmi významně dopadalo na mé okolí – v zahraničí jsem strávil dlouhé měsíce a věnoval práci také velkou část svého volného času. Za trpělivost a vytvoření dobrého zázemí vděčím především své rodině, svým rodičům a Elišce. Tuto knihu bych chtěl proto věnovat právě jim.

1. Úvod

Pouhých 170 kilometrů dělilo Československo od Berlínské zdi – nejviditelnějšího symbolu rozdělení Evropy železnou oponou ve dva nepřátelenecké mocensko-politické bloky. Dne 13. srpna 1961 její stavba definitivně rozdělila dřívější hlavní město Německa Berlín na dvě části. Uzavřela se tím kapitola plná neustálých třenic mezi Východem a Západem na vnitroberlínské hranici a území obou německých států se až do konce studené války stabilizovalo, další horké krize studené války se mu již vyhnuly. Zanikl tak Berlín, který představoval jedinečný průnik dvou světů – demokracie a komunismu – nabízející obyvatelům a návštěvníkům možnost okusit výhody obou systémů a jednoduše překročit hranici, která je oddělovala.¹

Specifická berlínská situace vycházela ze spojeneckých ujednání, která byla uzavřena v průběhu posledního roku druhé světové války. Berlín představoval pro spojence cennou kořist, která symbolizovala porážku nacismu a měla být rozdělena mezi čtyři hlavní vítěze druhé světové války. Žádnému z nich v tu chvíli nevadilo, že se tak okupační sektory obsazené západními spojenci ocitnou uprostřed sovětské okupační zóny. Vždyť Německo mělo být spravováno jako celistvá jednotka. Vývoj ale směřoval jiným směrem a kvůli spojeneckým neshodám se situace velmi zkomplikovala. Berlín se místo centra nového Německa stal místem třenic a měření sil Východu se Západem, místem prvních horkých krizí nastupující studené války.

Nedořešená otázka uspořádání německého prostoru a především Berlína stála za krizí, jež trvala téměř 15 let. Ačkoliv historiografie čísluje oba vrcholy této krize samostatně – první z nich je blokáda Berlína v letech 1948 až 1949, druhou pak období od Chruščovova ultimáta až po stabilizaci situace po stavbě Berlínské zdi² – ve skutečnosti se jednalo o kontinuální vývoj a krize po celou dobu nikdy skutečně neodezněla. Naopak se pořád připomínala novými konfrontacemi. Na situaci a život ve městě to mělo výrazně negativní dopad.

Obě části Berlína, který se na úrovni městské správy začal rozpadat již v roce 1948, vykazovaly až do počátku 60. let 20. století velice

podobné rysy. Přestože se situace v Západním Berlíně od konce 40. let postupně zlepšovala, stále ještě trpěl obrovskými strukturálními problémy a nebyla dořešena poválečná obnova. Na tomto poli tehdy vedla spíše východní část města, kde se pod taktovkou centrálně řízené ekonomiky realizovaly mohutné stavební projekty, jež dávaly městu zcela novou tvář. Stavba Berlínské zdi přinesla velice tvrdou, ale o to jasnější změnu v uspořádání města. Obě části Berlína byly definitivně odděleny – společensky, politicky, hospodářsky, kulturně i dopravně. Tato událost zasáhla všechny složky života ve městě – od nejvyšší politiky, přes politiku spolkovou a komunální, až po každodenní život běžného občana.

Cílem této publikace je sledovat situaci předcházející a následující stavbě Berlínské zdi především s důrazem na samotný Západní Berlín. Konkrétně pak na jeho politické představitele a v neposlední řadě jeho obyvatele. Hlavní pozornost bude věnována období stavby zdi a následným strukturálním proměnám v politice, vztahu spolku a západoberlínské radnice, hospodářství a společnosti. Ačkoliv stavba zdi sice teritoriálně a politicky provizorně stabilizovala německou otázku, absence podrobných smluvních ustanovení dala vzniknout stavu nejisté setrvačnosti. K pevnějšímu zakotvení došlo až po dohodě Spojených států, Sovětského svazu, Velké Británie a Francie počátkem 70. let. Součástí normalizace vztahů mezi oběma německými státy byla také dohoda o Berlíně a jeho přístupových cestách. I když Sovětský svaz tuto dohodu umožňoval aplikovat pouze na Západní Berlín, znamenalo to konečně vytvoření pevných právních základů pro existenci města a zajištění jeho potřeb.

Hlavním badatelským přístupem byla především snaha analyzovat význam a dopad stavby Berlínské zdi na Západní Berlín. Při zcela základní komparaci stavu před stavbou a po stavbě zdi se ukazuje, že v průběhu několika let došlo v Západním Berlíně k zásadním proměnám – především na poli hospodářském, společenském a politickém. Je tedy možné se domnívat, že právě stavba Berlínské zdi mohla představovat onen impulz, který nasměroval vývoj ve městě směrem k růstu a prosperitě a který přetvořil Západní Berlín v úspěšné město a „výkladní skříň kapitalismu“. Důvodem byly právě specifické západoberlínské podmínky a jeho strategická poloha zkombinované se

snahou Západu demonstrativně soupeřit s východním blokem, které urychlila a správným směrem „postrčila“ právě stavba Berlínské zdi.

Kniha je členěna do dvou hlavních kapitol. První z nich se zaměřuje na makropohled na město a jeho uspořádání od konce druhé světové války až do vyřešení jeho postavení v roce 1971. V první řadě představuje (Západní) Berlín jako nedořešený problém poválečného uspořádání Německa s důrazem na vývoj v průběhu první a druhé berlínské krize. Významnou otázkou související se vztahy bývalých spojenců protihitlerovské koalice byl svazek Západního Berlína se Spolkovou republikou Německo, a to jak na úrovni ústavněprávní, tak i v otázce vztahu bonnských a západoberlínských politiků a stranických organizací. V poslední části této kapitoly bude zpracován vývoj na úrovni západoberlínské komunální politiky, jež musela řešit důsledky všech politických krizí, které na ni dopadly v souvislosti s napjatým vývojem v nedořešené otázce uspořádání Berlína, respektive Německa.

Podrobný pohled bude také věnován vztahu Západního Berlína a Spolkové republiky Německo. Vzhledem k tomu, že západní spojenci vznášeli k začlenění Západního Berlína do SRN neustálé výhrady, nestal se nikdy plnohodnotnou a plnoprávnou spolkovou zemí. Spolková republika se snažila tyto výtky přejít a po celou dobu studené války demonstrovala hloubku svého vztahu s tímto izolovaným městem. I tak je možné v jednání spolkové vlády spatřovat jistý paradox. Západní Berlín představoval pro SRN v mnoha směrech anomálii. Pomoc Berlínu totiž znamenala minimálně v průběhu prvních dvou desetiletí pro spolkové kancléře zároveň podporu konkurenční SPD, která dlouhodobě městu vládla a mohla tak zvyšovat svůj vliv také na spolkové úrovni. V některých obdobích, především tehdy, kdy se stal západoberlínský starosta Willy Brandt kandidátem SPD na kancléře, došlo k dalšímu vyostření vzájemného vztahu. Shodou okolností se tato doba kryla s vrcholem druhé berlínské krize – tedy se stavbou Berlínské zdi. Ačkoliv stojí v centru zájmu této knihy právě Západní Berlín, do mnoha dílčích kapitol vstupuje jako významný aktér Willy Brandt.

Městská politika v Západním Berlíně nebyla srovnatelná s žádnou jinou v SRN – především musela řešit zcela jiné problémy. Navíc se

do ní silněji než kde jinde promítaly třenice mezi Východem a Západem a musela rovněž, alespoň na technické úrovni, vést neustálou komunikaci přes železnou oponu i v dobách nejtěžších krizí. Stavba zdi tak znamenala pro městskou politiku zásadní předěl. Objevily se zcela nové problémy a nová témata, které musela vyřešit jednak doslova ze dne na den a jednak v dlouhodobém horizontu v zájmu přežití města a jeho obyvatel. Zprvu pouze městští politici nesli největší díl odpovědnosti za stabilizaci situace ve městě a za vyjednání podpory, která dokázala Západní Berlín zachránit před postupným úpadkem.

Druhá část této knihy se věnuje mikropohledu na situaci v Západním Berlíně, především pak na společnost a související fenomény a na proměny vyvolané stavbou zdi. Přestože se jedná o podrobné zpracování vývoje společnosti včetně analýzy nálad obyvatelstva, ekonomiky a dalších dílčích fenoménů, částečně se přibližujících k dějinám všedního dne, kniha si neklade ambice na jeho podrobné zpracování. Spíše se snaží analyzovat společenský vývoj a proměny v širokých socioekonomických, ale i faktických souvislostech a dodat tak část prvků do mozaiky, jež skládá kompletní pohled na „obyčejný“ život všedního dne v Západním Berlíně před stavbou zdi a po její stavbě.

Společenská rovina berlínské otázky bývá v literatuře a ve výzkumu často skryta ve stínu „větších“ témat. Ve skutečnosti to byli právě obyvatelé města, na které dopadly všechny změny nejcitelněji. Právě získání jejich důvěry bylo klíčové pro úspěch rozvoje Západního Berlína, který byl iniciován bezprostředně po stavbě zdi. Díky tomu je možné jasně definovat a popsat změny, které prodělal Západní Berlín kvůli stavbě zdi.

Většina odborných publikací se nezaměřuje na dopady stavby Berlínské zdi na Západní Berlín a jeho společnost a staví tato témata mimo svůj hlavní záběr. Většinou jsou jen součástí širšího přehledu na vývoj v době studené války. Stejně tak působení Willyho Brandta, pozdějšího spolkového ministra zahraničí a kancléře na západoberlínské radnici, zaujímá v literatuře spíše marginální postavení. Strávil totiž na radnici období, kdy proběhla druhá berlínská krize. Literaturu zabývající se Západním Berlínem a Willym Brandtem ve

sledovaném období je možné na základě jejího tematického zaměření rozdělit do následujících okruhů.

První z nich se zaměřuje na analýzu a popis globálních souvislostí studené války spojených se stavbou Berlínské zdi, důraz je v nich kladen na analýzu role jednotlivých osobností – literatura na toto téma vycházela již v období studené války, ale nutně při tom musela čerpat jen z jednostranného pramenného výzkumu či výpovědí ještě žijících politických aktérů.³ Po roce 1990 doplnilo zkoumání souvislostí a vývoje studené války krátkodobé otevření sovětských a později ruských archivů, které obohatilo dosavadní stav poznání.⁴ Celkově vzato ovšem produkce zaměřená především na studenou válku jednoznačně dominuje i nadále.

Druhý okruh zpracovávané literatury se věnuje samotné stavbě zdi, jejím bezprostředním politickým příčinám a následkům – stávající literatura však víceméně detailně a chronologicky popisuje jednotlivé události srpna 1961.⁵ Samostatným podbodem jsou nejrůznější prameny vydané tiskem odkazující na stavbu Berlínské zdi.⁶

Historická literatura věnovaná osobnosti Willyho Brandta, včetně jeho biografii, se v knihovnách nachází ve výrazně větším počtu.⁷ Významně více literatury se zaměřuje na Brandtovo působení v čele SPD⁸ či později ve funkci spolkového ministra zahraničí a kancléře.⁹

Velmi úzký okruh literatury tvoří dobové vzpomínky obyvatel obou částí Berlína, ale většina z nich vzpomínky na období těsně po stavbě zdi příliš často nezmiňuje. Popisují události předcházející stavbě, okamžik stavby a následně až výrazně pozdější období. Bezprostřední následky stavby zdi se tak v literatuře příliš neobjevují. Navíc je nutné zohlednit, že hodnocení a akcenty historického příběhu odpovídají zcela názoru autorů vzpomínek.¹⁰ Vydávání knih „pamětníků“ navíc téměř ustalo a nezažilo ani významnější renesanci v období, kdy se slavilo dvacáté výročí od pádu Berlínské zdi.

V dostupné literatuře tedy chybí komplexnější zpracování společenské mikrohistorie Západního Berlína, a to v podstatě pro celé období po konci druhé světové války. Vyskytuje se však několik výjimek, ze kterých lze extrahovat dílčí pohledy na Západní Berlín. Na prvním místě je třeba vzpomenout obsáhlé práce profesora sociologie Harolda Hurwitze, jež se věnují mnoha aspektům poválečného

Berlína, respektive Západního Berlína. Hurwitz popisoval vývoj německého (a berlínského) tisku bezprostředně po roce 1945¹¹ či se zaměřil v monumentálním čtyřsvazkovém díle na vývoj v Berlíně těsně po válce, kdy se odehrával soubor politických sil ze západních a východních berlínských sektorů o sjednocení sociální demokracie s komunistickou stranou. Hurwitz zde také zmiňuje stav berlínské společnosti v prvních poválečných letech.¹²

Pro čtenáře této knihy je významný také kontext české, respektive československé odborné literatury věnované otázce Berlína. Jedním z prvních autorů, který se tématu Berlína v Československu věnoval, byl Martin Dunajský.¹³ Ačkoliv jeho kniha *Mierová zmluva a západný Berlín* nabízí zajímavé názory, interpretačně podléhala dobovému diskurzu a platné politické doktríně. O dvě desetiletí později navázal na Dunajského Miloslav Novák, který zachycoval berlínskou otázku jako dílčí segment politického vývoje.¹⁴ Po roce 1990 se obsírněji tématu Západního Berlína v kontextu německé otázky věnovala Stanislava Hýbnerová¹⁵ či Vladimír Nálevka.¹⁶ U obou se ale jednalo pouze o dílčí náčrt situace začleněný do vývoje studené války. Je až s podivem, že Berlín v období studené války stále zůstává pro domácí badatele neobjeveným tématem, přestože jsou jeho politický význam a geopolitická souvislost s Československem neoddiskutovatelné. Československo jako jediná země východního bloku totiž před rokem 1989 sousedilo s oběma německými státy a navíc byl pro jeho občany Západní Berlín snadno dosažitelný. Vláda proto musela věnovat velké úsilí k vysvětlení vlastní politické pozice z východního pohledu vůči všem třem státům na německém teritoriu a tu pak v souladu s vládní ideologií interpretovat svému obyvatelstvu.

2. Berlínská otázka 1945–1971 – od horké krize ke stabilizaci

Berlínská otázka představovala jeden z nejvýznamnějších a nejkomplikovanějších problémů studené války a zapadala do širšího kontextu nevyřešeného a neustále zpochybňovaného uspořádání Německa. Západní Berlín se po vzestupu napětí mezi Východem a Západem stal neuralgickým bodem na styku obou systémů. Pro Západ se stal významným strategickým bodem, a to především díky možnému propagandistickému využití proti východnímu bloku, protože vojenský význam Západního Berlína nebyl vysoký a dlouhodobě jej nebylo možné ubránit. Sovětský svaz se snažil několikrát donutit západní spojence, aby opustili své pozice v Západním Berlíně, ale nikdy se neodvážil přistoupit k násilné konfrontaci. Jednalo se tak z jeho strany spíše o demonstrativní akce bez použití násilí – mezi ně se řadí také první berlínská krize, při které byly zablokovány přístupové cesty do města. Západní Berlín po dvě první desetiletí studené války představoval její významné jeviště, na kterém se odehrávala řada jejích horkých krizí. Ačkoliv se stavbou zdi v srpnu 1961 situace výrazně zklidnila, nacházel se Západní Berlín i nadále v mezinárodně-právním vakuu. Na vyřešení jeho postavení se spojenci dohodli až počátkem 70. let, kdy došlo současně rovněž k narovnání vztahů mezi SRN a NDR. Nadále sice zůstal Berlín rozdělený a jeho fungování bylo neobvyklé, jeho existenci však nevznikaly závažnější problémy.

Kapitola popisuje období let 1945 až 1971, kdy Západní Berlín představoval jedno z hlavních center napětí mezi Východem a Západem. V popředí zájmu bude především vývoj berlínské otázky na úrovni spojeneckých vztahů a jednání – tedy v kontextu vývoje studené války včetně zhodnocení významu Západního Berlína a vojenských plánů Západu v případě vojenské eskalace situace. Přestože byla u Západního Berlína ze strany nejvyšších představitelů Západu trvale akcentována jeho příslušnost k Západu a k západnímu Německu, jeho samotné začlenění do SRN nebylo zcela jasně vymezené a samozřejmé. Celou řadu výhrad k úzkému poutu si ostatně

vymínili sami spojenci. Pro SRN pak představoval Západní Berlín výraznou anomálii v politickém, společenském (včetně konfesní odlišnosti) a hospodářském smyslu slova. Samo sblížení a utužení vztahu mezi západním Německem a Západním Berlínem trvalo skoro dvě desetiletí – je zde nutné dodat, že za něj mohla také výrazná antipatie dlouholetého kancléře Konrada Adenauera k Západnímu Berlínu a jeho představitelům.

2.1 SPOJENCI A BERLÍNSKÁ OTÁZKA

Spojenecká jednání o poválečném uspořádání Německa probíhala již od chvíle, kdy došlo na bojištích druhé světové války k obratu. Diskutované plány předpokládaly nejrůznější uspořádání německého prostoru a většina z nich počítala s jeho rozdělením na menší politicko-správní jednotky. Rok 1944 a především počátek roku 1945 přinesly obrat. Spojenecká vize roztržitého německého prostoru vyvolala obavy o jeho hospodářskou výkonnost. Státy protihitlerovské koalice v době jejich velkého ekonomického vypětí na konci války nelákala představa budoucí ekonomické závislosti velkého německého teritoria. Myšlenka rozdělení Německa se tak postupně opouštěla a uvolnila se cesta k prosazení plánu na existenci jednotného státu.

Každý z hlavních spojenců protihitlerovské koalice, zprvu se jednalo o Spojené státy, Velkou Británii a Sovětský svaz, měl získat svoji okupační zónu. Francie přistoupila k okupačnímu mechanismu Německa (a Rakouska) později a její okupační zóna včetně berlínského (a vídeňského) okupačního sektoru byla vyčleněna z území americké a britské zóny. Hlavní vítězové druhé světové války si také měli rozdělit hlavní symbolickou trofej – Berlín. Město mělo být rozděleno podobně jako Německo na tři (a později po přistoupení Francie k okupačnímu mechanismu na čtyři) okupační sektory spravované příslušnou vojenskou správou.¹ V době jednání ještě nebyly konflikty mezi spojenci zjevné a předpokládalo se společné vyřešení německé otázky a obnova jednotného Německa.

Okupační zóny a sektory byly fakticky stanoveny dvěma londýnskými spojeneckými protokoly, podepsanými 12. září² a 14. listopadu 1944,³

ke kterým se následně přidala Francie 1. května a 26. července 1945.⁴ Nejvyšší vojenští představitelé okupačních zón společně zasedali ve Spojenecké kontrolní komisi, která představovala nejvyšší spojeneckou autoritu v Německu. Základním principem bylo jednomyslné rozhodování, a protože se neočekával rozpad Německa, sídlila v místě jeho přirozeného centra – v Berlíně.⁵

U kontrolní komise byly akreditovány oficiální vojenské mise, které fungovaly v poválečné době jako provizorní ambasády zemí vítězné koalice. Jednu z misí tak vysílalo i Československo. Ta sídlila a fungovala na území amerického sektoru v Berlína až do roku 1990. Z čistě vojenského úřadu se proměnila v době před navázáním vzájemných diplomatických styků ve faktické československé kvazikonzulární zastoupení pro Spolkovou republiku Německo a představovala také významný opěrný bod pro československou rozvědnou činnost. Později přebrala činnost faktické československé ambasády pro Západní Berlín a potvrzovala tak sovětskou teorii o Západním Berlíně jako třetím státě na německém teritoriu.⁶

V Berlíně spravovala každá ze čtyř mocností svůj okupační sektor, který podléhal velení vojenského komandanta. Ti disponovali ve srovnání s veliteli okupačních zón spíše technickými než politickými pravomocemi a společně s veliteli ostatních okupačních sektorů zasedali v nejvyšším spojeneckém orgánu v Berlíně – Spojenecké komandatuře.⁷ Fungovala na podobném principu jako Spojenecká kontrolní komise a byla jí také formálně podřízena. Zásadním principem, který v budoucnu fakticky znemožnil funkci komandatury (stejně jako Spojenecké kontrolní komise), byla podmínka jednohlasného přijetí všech rozhodnutí. Každý ze spojenců měl právo veta. Spojenecká komandatura plnila v Berlíně funkci nejvyššího faktického vojenského (respektive okupačního) velení, které řídilo mimo jiné i městskou správu, a měla za úkol na základě spojeneckých ustanovení spravovat Berlín jako celistvou jednotku.⁸ Rozdílné představy spojenců o budoucím uspořádání německého prostoru (zpočátku se rýsovaly i další konfliktní linie než jen mezi západními spojenci na jedné straně a Sovětským svazem na druhé) se samozřejmě promítaly také v Berlíně do stále zjevnější konfrontace Západu s Východem.⁹

Společně vytčené cíle se spojencům skutečně dařilo v prvních měsících po skončení druhé světové války naplňovat. V červenci 1945 dodrželi Sověti dohody a předali část dobytého a obsazeného berlínského teritoria do okupační správy Spojeným stáům, Velké Británii a Francii výměnou za území, jež dobyli západní spojenci na východ od Labe. Došlo k vytvoření okupačních sektorů v Berlíně. Z celkové rozlohy Velkého Berlína 888,5 km² (1945) připadlo 210,9 km² okupačnímu sektoru Spojených států amerických (čtvrti Kreuzberg, Neukölln, Schöneberg, Steglitz, Tempelhof a Zehlendorf), 169,3 km² okupačnímu sektoru Velké Británie (čtvrti Charlottenburg, Spandau, Tiergarten, Wilmersdorf), 104,9 km² sektoru Francie (čtvrti Reinickendorf, Wedding) a 403,4 km² sektoru Sovětského svazu (čtvrti Friedrichshain, Hellersdorf [od roku 1986], Hohen Schönhausen [od roku 1986], Köpenick, Lichtenberg, Marzahn [od roku 1979], Mitte, Pankow, Prenzlauer Berg, Treptow, Weißensee).¹⁰ Výrazný nepoměr v rozloze okupačních sektorů (485 km² tří západních ku 403 km² sovětského okupačního sektoru) byl dán především rozdílnou hustotou zalidnění a umístěním průmyslových areálů.¹¹ V roce 1945 žilo na území tří západních okupačních sektorů v Berlíně 1,7 milionu obyvatel oproti jednomu milionu na území sovětského sektoru.¹²

V době před vypuknutím první berlínské krize docházelo postupně ke stále hlubším a závažnějším konfliktům mezi západními spojenci a Sověty. Ačkoliv ještě nebylo zcela jasné, že by situace musela nutně vyvrcholit rozdělením města, odlišné představy o budoucím vývoji vedly k třenicím v mnoha oblastech. Sověti měli v řadě ohledů výhodnější postavení, protože se v jejich okupačním sektoru nacházela bývalá vládní čtvrť Mitte, kde sídlila většina nejvýznamnějších městských správních, politických a mediálních institucí. I když byly tyto úřady těžce poškozeny válečnými událostmi, jejich příslušnost k určitému sektoru skýtala strategickou výhodu. Navíc se Berlín nacházel po několik měsíců po konci druhé světové války ve výhradní moci Sovětů.

Definitivní rozpad spojenecké spolupráce v berlínské komandatuře a změny v poválečném životě obyvatel Berlína přinesla první berlínská krize. V průběhu prvních dvou poválečných let se ukázala neslučitelnost sovětského a západního pojetí budoucnosti Německa.

Sovětský svaz se nadále nevzdával a vytrvale prosazoval myšlenku jednotného a neutrálního Německa. Tuto vizi, ačkoliv sama o sobě by byla zpočátku pro Západ s výhradami akceptovatelná, podryl Sovětský svaz svým přístupem a postupem jím řízených komunistických stran ke státům střední a východní Evropy. Šok na Západě vyvolaly především události z února 1948 v Československu. Západní pohled na sovětské záměry ve východní Evropě se zcela změnil a v této optice již představovalo neutrální a demilitarizované Německo (samozřejmě bez spojeneckých vojáků) pro Sovětský svaz lákavé a snadno získatelné „sousto“. Tomu bylo třeba zamezit.¹³

Sovětský svaz se přes zjevnou nerealizovatelnost svých vizí na jednotné Německo snažil do poslední chvíle zabránit jeho možnému rozdělení. Mezi jedny z prvních a v krátkodobém horizontu nevratných kroků, které vedly k faktickému rozdělení Německa, patřila také chystaná separátní měnová reforma v západních okupačních zónách, jež měla jen stvrdit odlišný hospodářský a politický vývoj v sovětské okupační zóně na jedné straně a západních okupačních zónách na straně druhé.¹⁴ Měnová reforma jen odrážela tehdejší nejednotnost ekonomické výkonnosti v západních zónách a sovětské okupační zóně a znamenala definitivní konec jednotné hospodářské politiky, jež byla v Německu plánována bezprostředně po válce, ale nikdy nedošlo k její realizaci. Paralelně měla měnová reforma proběhnout také v západních okupačních sektorech v Berlíně. Chystaný plán západních spojenců na její provedení v západních okupačních zónách musel být Sovětskému svazu znám s předstihem. O měnové reformě totiž zcela běžně referoval od počátku roku 1948 západoněmecký tisk a spekuloval právě o červnovém termínu, kterým v té době končil fiskální rok.¹⁵ Snaha zabránit blížící se měnové reformě a krach schůzky ministrů zahraničí na podzim 1947 přivedly Sovětský svaz k prvním nátlakovým krokům. Chtěl s jejich pomocí zvrátit vývoj v německém prostoru a přinutit představitele Západu k jednání o budoucnosti uspořádání Německa. Cesta k první berlínské krizi tak byla otevřena.

Dne 1. dubna 1948 začala na styku sovětské okupační zóny a západních berlínských sektorů (na 71 silničních a 17 železničních přechodech) takzvaná malá sovětská blokáda Berlína. Dotčeno bylo

především zásobování západních spojeneckých jednotek v Berlíně a tehdejší velitel americké armády v Německu Lucius D. Clay musel pro obnovení zásobování urychleně zorganizovat takzvaný malý letecký most. Clayovy návrhy na proražení bariér vojenskou silou administrativa amerického prezidenta Harryho S. Trumana odmítla. Koncem června 1948 se situace ještě přiosměřila – začaly se množit sovětské provokace, obstrukce, konflikty a problémy na pozemních přístupových cestách do Západního Berlína. Sovětské orgány odmítaly vpouštět zásobovací transporty na území sovětské okupační zóny. Vše vyústilo kompletním přerušením silničních, železničních i vodních přístupových cest, jež vedly přes území sovětské okupační zóny do Západního Berlína – Sovětský svaz oficiálně tvrdil, že se tranzitní cesty opravují.¹⁶ Uvnitř Berlína byl nadále umožněn volný pohyb osob bez omezení. „Malá blokáda Berlína“ omezující primárně vojenské zásobování byla po zhruba třech měsících vystřídána „velkou“ a obecně známou blokádou Berlína.¹⁷

V den, kdy byla provedena západoněmecká měnová reforma (18. června 1948), definitivně opustili sovětská zástupci Spojeneckou komandaturu v Berlíně a sovětské jednotky neumožňovaly průjezd sovětskou okupační zónou již ani civilnímu provozu.¹⁸ Prostupnost pozemních přístupových cest do Berlína nebyla na rozdíl od leteckých koridorů smluvně zakotvena v mezispojeneckých dohodách.¹⁹ Ty tvořily součást čtyřmocenské smlouvy z listopadu 1945.²⁰ Zásobování odříznutých západních okupačních sektorů se nadále mohlo uskutečňovat pouze vzdušnou cestou. Stalin věřil, že Západ svůj boj o přežití západních okupačních sektorů v Berlíně brzy vzdá. Zostřující se situace v Berlíně vedla Trumana 28. června 1948 k rozhodnutí za žádnou cenu nestáhnout své jednotky z města. Sovětské kroky v Německu zapadaly do západního chápání stupňující se sovětské agrese a Spojené státy musely přehodnotit své geopolitické plány. Dlouhodobé setrvání západních spojenců v Berlíně nebylo ještě po válce jisté, sovětská nátlaková akce a vývoj na německém teritoriu učinily ze západních okupačních sektorů v Berlíně cenný strategický prostor, ačkoliv vojensky nehajitelný. Navíc vyklizení pozic by stálo v ostrém protikladu s kurzem takzvané Trumanovy doktríny nastoleným v roce 1947.²¹

Stalinova očekávání vkládaná do blokády přístupových cest do Berlína se nevyplnila, protože tehdejší velitel amerických jednotek v Německu generál Lucius Clay, schopný vojenský manažer, který nikdy neprošel žádnou skutečnou bojovou akcí druhé světové války, zorganizoval s pomocí berlínského úřadujícího starosty Ernsta Reutera letecký most. Tím byla dopravována většina zboží do západních okupačních sektorů ve městě. Náročná operace prověřila síly spojeneckého letectva. K zásobování Berlína byly využívány pouze tři letecké koridory (původně spojnice každého z okupačních sektorů s příslušnou okupační zónou), přičemž Stalin nevěřil, že by mohly udržet město životaschopné.²²

Letecký most trvající téměř rok se zařadil mezi nejrozsáhlejší letecké operace své doby. Prostřednictvím zhruba 270 tisíc letů bylo do Západního Berlína přepraveno celkem 1,5 milionu tun zboží všeho druhu. Akce vyžadovala obrovské nasazení personálu a dokonalou koordinaci všech činností. Únava, vysoká hustota letového provozu, nutnost létat za každého počasí a občasné sovětské provokace (například nalétávání stíhaček na spojenecká transportní letadla či rušení radarů za pomoci aluminiových proužků vyhazovaných z letadel) vedly také k celé řadě nehod. Spojenecká letadla se stala symbolem nového vztahu západních Němců k západním spojencům. Tatáž letadla o tři roky dříve shazovala bomby na německá města, nyní však piloti vyhazovali v průběhu přistávacího manévru sladkosti pro berlínské děti – začalo se jim proto přezdívat rozinkové bombardéry („Rosinenbomber“) – a letadla přispěla k přežití svobodné části Berlína.²³

Setrvání a výdrž západních spojenců v průběhu první berlínské krize byly politickým vzkazem určeným dvěma adresátům: Sovětský svaz měl pochopit, že Západ své strategické pozice v Německu neopustí. Obyvatelé západních okupačních zón se mohli poprvé přesvědčit o tom, že úmysly západních spojenců v Německu jsou vážné. Situace, která panovala v zónách a sektorech, je o tom doposud zcela nepřesvědčovala.²⁴

Pochopení významu první berlínské krize je zcela zásadní pro správné popsání vývoje několika následujících desetiletí v Berlíně včetně druhé berlínské krize a zasahuje do roviny politicko-symbolické,

komunálně-politické a společenské. V roce 1948 se v Berlíně odehrála první vážnější krize nastupující studené války, při které došlo ke konfrontaci komunismu a demokracie až na samé hranici rozpoutání válečného konfliktu. V té chvíli se zrodila významná symbolická aureola Západního Berlína zobrazující výdrž a odhodlanost města a jeho obyvatel ke vzdoru proti komunistickému tlaku. Berlín tak západní politici, ale i sami jeho obyvatelé (zde samozřejmě západní části města) po roce 1948 obdařili přívlastkem „frontové město studené války“. Rozhodnost Západu, respektive v první chvíli generála Luciuse Claya a úřadujícího starosty Berlína Ernsta Reutera, umožnila přežití města a udržení exponované pozice západních spojenců uvnitř sovětské okupační zóny v Německu.²⁵

Symbolika s sebou v německém úhlu pohledu přinesla katarzi v tom, jak vnímali odlišný přístup čtyř mocností protihitlerovské koalice vůči německému prostoru samotní Němci. Do roku 1948 ještě nedospěl „obyčejný“ Němec k jasnému přesvědčení, zda je pro něj (respektive pro jeho přežití a zabezpečení jeho rodiny) „přínosnější“ okupace Američany, Brity, Francouzi či Sověty. Němci tehdy své sympatie a náklonnost poměřovali především podle své životní situace a stavu „sytosti“ své rodiny. Všechny zóny trpěly v letech 1945, 1946 a ještě i v roce 1947 výpadky v zásobování potravinami a dalšími výrobky. Sovětská zóna v mnoha ohledech, částečně i v zásobování obyvatelstva, vykazovala lepší výsledky než některé ze západních okupačních zón. Jedním z důvodů tohoto stavu byla i skutečnost, že si Sověti rychleji uvědomili význam zásobování pro smýšlení „obyčejných“ Němců a snažili se získat si tím jejich náklonnost. Dělo se tak i za cenu exportu potravin ze Sovětského svazu v době, kdy místní obyvatelstvo sužoval hladomor.²⁶

V letech 1945 až 1949 se odehrálo několik zlomových událostí, které ukazovaly na změnu v politice vůči německému prostoru (včetně pojetí okupace) především ze strany Spojených států. Ty byly pro další budoucnost západní části Německa zcela určující mocností. Obecně se dá říci, že začala narůstat nedůvěra vůči Sovětskému svazu. Mohl za to především na Západě údajně dezinterpretovaný projev Stalina o nadcházejícím konfliktu Východu se Západem, jež proslavil na stranickém sjezdu v roce 1946,²⁷ dále Churchillův projev

ve Fultonu z 5. března 1946 hovořící o stahování železné opony napříč Evropou. V projevu amerického ministra zahraničí Jamese F. Byrnes dne 6. září 1946 ve Stuttgartu se už zmiňoval rozpad původního spojeneckého programu na společnou okupační politiku, který byl dohodnut na konferenci v Postupimi. Byrnes také v projevu naznačil možnou budoucnost západních okupačních zón včetně obnovení německé nezávislé státnosti. Toto vše však sledoval „obyčejný“ Němec ještě zastřeně a ne zcela pozorně, protože jej každodenně zaměstnávala snaha sehnat dostatek potravin a dalšího zboží denní potřeby. Blokáda Berlína probíhala v době, kdy mohli Němci poprvé od konce války díky obnovujícím se zásobování „odvrátit oči od talíře“. Československé události z února 1948 (nejen) pro ně představovaly poslední střípek mozaiky, jež odhalovala skutečné sovětské intence ve střední Evropě. Od této chvíle již důvěra v západní okupanty v západním Německu jen rostla.²⁸

Pozemní blokáda Berlína znamenala pro jeho společnost první rozdělení. Omezení přístupu do města ze strany Sovětů způsobilo, že se obyvatelé západních sektorů museli zcela spolehnout na svoji „ochrannou“ okupační moc a hledat svoji novou identitu v tomto narychlo budovaném vztahu, na němž záleželo jejich přežití. Obyvatelé západních okupačních sektorů si museli uvědomit, že již nežijí v celistvém městě, ale na území nově se utvářejícího zvláštního útvaru. Intuitivně si začali spojovat Sověty s hrozbou a západní spojence, kteří investovali mnoho sil a prostředků do jejich zásobování, s jistotou přežití a uchování svobody. V průběhu doby se spolu se stoupající „sytostí“ obyvatelstva stával stále důležitější politický a společenský systém, který západní spojenci nabízeli a garantovali. V Berlíně probíhal čilý kontakt napříč sektorovými hranicemi, a tak měli obyvatelé Západního Berlína relativně dobrý přehled o politických taktikách SED a o politickém nátlaku často praktikovaném v sovětské okupační zóně a ve východním Berlíně.

Vůle západních spojenců setrvat v průběhu první berlínské krize ve městě a neustoupit ze svých pozic dala vzniknout mnoha symbolikám, jež se budou ještě mnohokrát v budoucnu v Západním Berlíně využívat a opakovat – například spojování přítomnosti západních spojenců ve městě s jistotou a demokratickou budoucností